

Φ. Κ. ΒΩΡΟΣ, Ἐδιμβούργον

ΕΝ ΒΥΘΩ, Η ΑΛΗΘΕΙΑ*

ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ, ΑΠΟΣΠ. 117

1.

Ἀπὸ τῆ διατύπωση τοῦ τίτλου συνάγονται ἄμεσα τὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα : 1. Ὑπάρχει ἀλήθεια. 2. Εἶναι κρυμμένη βαθιά. 3. Εἶναι μὲ κάποιο τρόπο προσιτὴ (ἀλλιῶς ὁ ἰσχυρισμὸς γιὰ τὴν ὑπαρξή της θὰ ἦταν ἀντιφατικός). Τὸ ἀπόσπασμα στὸ σύνολό του δὲν ἐπιτρέπει ἄλλο συμπέρασμα :

Ἐτεῇ οὐδὲν ἴδμεν· ἐν βυθῷ γὰρ ἡ ἀλήθεια (στὴν πραγματικότητα, δὲν γνωρίζομε τίποτα, γιὰτὶ ἡ ἀλήθεια εἶναι κρυμμένη στὸ βάθος).

Εἶναι φανερό ὅτι ἐδῶ ἔχομε ἓνα βραχυλογικὸ συλλογισμό, ὅπως θὰ λέγαμε χρησιμοποιώντας μεταγενέστερη ὀρολογία τῆς Λογικῆς¹. ἔχομε τὸ συμπέρασμά του καὶ μιὰ ἀπὸ τὶς προκείμενες :

Ἐν βυθῷ ἡ ἀλήθεια

.....

ἄρα *ἔτεῇ οὐδὲν ἴδμεν.*

Ἡ πρόταση ποὺ λείπει φαίνεται πὼς ἦταν αὐτονόητη γιὰ τὸ Δημόκριτο καὶ τὴν ἐποχή του. Ἀλλὰ στὶς δυὸ προτάσεις ποὺ ἔχομε ἐδῶ διακρίνομε μιὰν ἀνεξήγητη ἀντίφαση : ἂν δεχτοῦμε τὴν πρώτη, δὲν μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε τὴ δεύτερη, καὶ ἀντίστροφα. Θ' ἀναζητήσωμε τὸ στοιχεῖο ποὺ λείπει, ἐλπίζοντας ὅτι καὶ τὸ συλλογισμό θ' ἀποκαταστήσωμε καὶ τὸ κλειδί γιὰ τὴν κατανόηση τῆς Γνωσιοθεωρίας τοῦ Δημοκρίτου θὰ ἔχομε· γιὰτὶ κάθε ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς ἀλήθειας εἶναι συνυφασμένη μὲ ὅλο τὸ γνωσιοθεωρητικὸ πρόβλημα².

* Ὅφειλω εὐχαριστίες στὸν κ. Α. Η. Coxon, Chairman τοῦ Department of Ancient Philosophy στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Ἐδιμβούργου, γιὰ τὶς πολύτιμες παρατηρήσεις του κατὰ τὴ συζήτηση τοῦ σχεδίου τῆς ἐργασίας αὐτῆς, ποὺ γιὰ τὶς ἀτέλειές της δὲν εἶναι βέβαια ἐκεῖνος ὑπεύθυνος.

1. Ἡ ἀναδρομικὴ αὐτὴ χρῆση μᾶς διευκολύνει καὶ εἶναι ἐπιτρεπτή, ἀφοῦ οἱ τρόποι τῆς σκέψης ὑπάρχουν πρὶν ἀπὸ τὴ διατύπωσή τους.

2. D. W. Hamlyn, *Theory of Knowledge*, London 1971¹¹, 112.

Ἡ ἀναζήτησή μας ἀντιμετωπίζει δυσκολίες γιὰ τοὺς ἀκόλουθους λόγους : 1. Ἡ Γνωσιοθεωρία τοῦ Δημοκρίτου εἶναι ἀποσπασματικὰ μόνο γνωστή. 2. Τὰ ἀποσπάσματα φαίνονται ἐτερόκλητα καὶ ἀσυμβίβαστα. 3. Οἱ σχετικὲς μαρτυρίες ἀρχαίων συγγραφέων εἶναι ἀντιφατικὲς καὶ μερικὲς κρίνονται ἀπὸ τοὺς σημερινοὺς μεροληπτικὲς (ἀνάλογα μὲ τὰ διαφέροντα τοῦ κάθε συγγραφέα) ἢ διατυπωμένες μὲ ἐννοιολογικὰ σχήματα μεταγενέστερα³. 4. Κάποτε τοῦ ἴδιου συγγραφέα οἱ πληροφορίες φαίνονται ἀντιφατικὲς. 5. Συνέπεια τῆς συγχύσεως : Οἱ σημερινοὶ ἐρευνητὲς διαφωνοῦν ριζικὰ γιὰ τὸ νόημα τῆς Γνωσιοθεωρίας τοῦ Δημοκρίτου.

Αὐτὴ τὴν εἰκόνα μποροῦν νὰ τὴν ἐξηγήσουν τρεῖς ὑποθέσεις : 1. Οἱ γνωσιοθεωρητικὲς ἀπόψεις τοῦ Δημοκρίτου ἦταν πραγματικὰ ἀσαφεῖς καὶ ἀντιφατικὲς. 2. Τὰ ἀποσπάσματα ποὺ ἔχομε καὶ οἱ μαρτυρίες τῶν ἀρχαίων συγγραφέων δὲν εἶναι στοιχεῖα ἀξιόπιστα. 3. Παρανοήσεις ἔχουν γίνει ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα καὶ συνεχίζονται ἀκόμη.

Ἐλπίζω ὅτι, μὲ τὴν ἀξιοποίηση τῶν ἐρμηνευτικῶν προσπαθειῶν τῶν εἰδικῶν, μὲ προσεκτικὴ μελέτη καὶ παραβολὴ τῶν κυριότερων κειμένων καὶ μὲ κάποιες ἀναγκαῖες διασαφήσεις σχετικὰ μὲ τὴν ὀρολογία τοῦ Δημοκρίτου, εἶναι δυνατό ν' ἀνακαλύψωμε τὸ λογικὸ ὑφάδι ποὺ συναιρεῖ τὶς φαινομενικὲς ἀντιφάσεις καὶ ξεπερνᾷ τὴ σύγχυση· ταυτόχρονα θὰ ἔχομε παρακολουθήσει μιὰν ἀπὸ τὶς θεμελιακὲς καὶ βαθυστόχαστες προσπάθειες, ποὺ ἔχουν γίνει στὸν τομέα τῆς θεωρίας τῆς γνώσεως.

Τὸ ἀπόσπασμα ποὺ χρησιμοποιήσαμε ὡς τίτλο τῆς μελέτης δὲν ἀποτελεῖ μόνο τὸν πυρήνα τῆς Γνωσιοθεωρίας τοῦ Δημοκρίτου, ἀλλὰ καὶ μιὰ προειδοποίηση γιὰ ὅσους καταπιάνονται μὲ τὸ πρόβλημα τῆς γνώσεως : ἐν βυθῷ ἢ ἀλήθεια. Ἐνα σαφέστατο ὑπαινιγμὸ γιὰ τὸ ἀπόσπασμα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ βρίσκει κανεὶς στὴν τελευταία σελίδα τῆς πρώτης *Κριτικῆς* τοῦ Kant⁴· ὑποθέτω πὼς τὸ ἴδιο ἀξίωμα εἶχε ὁδηγὸ του στὴ μεγάλη προσπάθειά του γιὰ τὴ διερεύνηση τῶν ὁρίων τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως.

2.

Εἶναι νομίζω χρήσιμη γιὰ τὴν ἐρευνά μας ἡ παρατήρηση ὅτι στὴν ἐποχὴ τοῦ Δημοκρίτου (ἔζησε ἀπὸ τὸ 460 μέχρι τὸ 370 π. Χ. περίπου) τὸ

3. H. Weiss, *Democritus' Theory of Cognition*, CQ 32 (1938) 47-56. Θ. Παπαδόπουλος, *Ἡ Γνωσιολογία τοῦ Δημοκρίτου*, «Ἐξάντας» 1 (1972) 29. Πρόκειται γιὰ κεφάλαιο ἀπὸ τὸ βιβλίο του *Δημόκριτος, ὁ φιλόσοφος καὶ φυσιοδίφης, ὁ θεωρητικὸς τῆς δημοκρατίας*, 1967, 277 σελ.

4. *Kritik der reinen Vernunft*. Transl. by N. K. Smith, London, Macmillan 1971^{II}, 668:... How we are to fetch truth from the deep well of Democritos (... ἀπὸ τὸ βαθὺ πηγᾶδι τοῦ Δημοκρίτου).

ὄντολογικὸ πρόβλημα εἶχε θέσῃ κυρίαρχη καὶ ἐπισκίαζε τὸ γνωσιολογικόν⁵. Οἱ προσπάθειες γιὰ μιὰ νέα θεμελίωσι τῆς γνώσεως ἔπειτα ἀπὸ τὸ φιλοσοφικὸ σεισμὸν⁶ τοῦ σοφιστικοῦ διαφωτισμοῦ δὲν εἶχαν ἀκόμη συντονιστῇ καὶ ἡ εἰδικὴ ὁρολογία δὲν εἶχε διαμορφωθῇ. Ἐπομένως οἱ μεταγενέστερες μαρτυρίες γιὰ τὸ θέμα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ διατυπώθηκαν μὲ τὸ ἐννοιολογικὸ σύστημα ποὺ οἰκοδομήθηκε ἀργότερα (κυρίως ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη).

Συνοπτικὰ τὸ πρόβλημά μας παρουσιάζεται ἔτσι :

Τὰ ἀποσπάσματα 6, 7, 8, 9, 10 καὶ 117 ἐκφράζουν Σκεπτικισμό γιὰ τὴν ἀξιοπιστία τῶν αἰσθήσεων ἢ κατ' ἄλλους Ἀγνωστικισμό. Τὸ ἀπόσπ. 125 φαίνεται ὅτι, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Bailey⁷, ὠθεῖ τὸ Σκεπτικισμό στὰ ἄκρα, περιλαμβάνοντας σ' αὐτὸν καὶ τὴ νόησι. Τέλος τὸ ἀπόσπ. 11 δίνει ἔμφασι στὴν ἀξιοπιστία τῆς νοήσεως, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴν ἀδυναμία τῶν αἰσθήσεων νὰ προσπελάσουν τὴν ἀλήθεια.

Οἱ ἀρχαῖες μαρτυρίες προσφέρουν ἀνάλογη ποικιλία πληροφοριῶν : Ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Φιλόπονος (μαρτυρίες 9, 101, 112 καὶ 113) μᾶς πληροφοροῦν ὅτι ὁ Δημόκριτος ἔβρισκε τὴν ἀλήθεια στὰ φαινόμενα ἢ ταύτιζε τὴν ἀλήθεια μὲ τὰ φαινόμενα. Ὁ Ἀριστοτέλης (μαρτ. 112) ἀναφέρει μιὰ διαzeugτικὴ διατύπωση τοῦ Δημοκρίτου, ποὺ τὸν ἐμφανίζει σκεπτικιστὴ ἢ ἀγνωστικιστὴ. Ὁ ἐπικούρειος Κολώτης, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Πλούταρχος (ἀπόσπ. 156), τὸν κατηγορεῖ γιὰ μηδενιστὴ. Στὸ παραπάνω κείμενο ὁ Πλούταρχος ἐπικρίνει τὸν Κολώτη γιὰ παρανόηση τοῦ Δημοκρίτου, καὶ μᾶς κάνει γνωστὸ ὅτι ὁ Δημόκριτος καταπολέμησε τὸν Ὑποκειμενισμό καὶ τὸν Ἀγνωστικισμό τοῦ Πρωταγόρα. Τοῦ Σέξτου τοῦ Ἐμπειρικοῦ οἱ εἰδήσεις (μαρτ. 110, 111 καὶ 114) εἶναι ἀντιφατικές, γιὰτὶ ἀπὸ τὴ μιὰ παρουσιάζουν τὸ Δημόκριτο νὰ ἀρνῆται τὴν ἀξιοπιστία τῶν φαινομένων καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ θεωρῇ τὰ φαινόμενα κριτήριον τῶν ἀδῆλων ἢ νὰ συμφωνῇ μὲ τὸν Πλάτωνα καὶ νὰ ἐπικρίνη τὸν Πρωταγόρα.

Ὁ Guthrie⁸ συνοψίζει τὴν εἰκόνα ποὺ προσφέρουν οἱ ἀρχαῖες πηγές : 1. Ὅ,τι δίνουν οἱ αἰσθήσεις εἶναι ἀληθινόν. 2. Ὅ,τι προέρχεται ἀπὸ τίς αἰσθήσεις ἀπορρίπτεται. 3. Τὰ αἰσθητὰ φαινόμενα ὁδηγοῦν ἔμμεσα στὴ γνώση. 4. Ἡ γνώση εἶναι ἐντελῶς ἀδύνατη. 5. Ἀπόλυτος Σκεπτικισμὸς δὲν δικαιολογεῖται.

Νεώτεροι καὶ σύγχρονοι ἐρευνητὲς ἔχουν χαρακτηρίσει τὴ Γνωσιο-

5. Weiss 49. W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy* 2, Cambridge 1965, 454.

6. S. Luria, *Anfänge des griechischen Denkens*, Berlin 1963, 145.

7. C. Bailey, *Greek Atomists and Epicurus*, Oxford 1928, 179.

8. Ὁ.π. 456.

θεωρία τοῦ Δημοκρίτου ὡς : Φαινομενολογία⁹, Ὁρθολογισμός¹⁰, Σκεπτικισμός¹¹, Ὑλισμός¹². Ὁ Bailey, ποὺ ἀφιέρωσε μερικές πολὺ καλογραμμένες σελίδες στὸ πρόβλημα τοῦτο, γράφει : *Σὲ καμιά ἀπὸ τὶς κατηγορίες αὐτὲς δὲν ἀνήκει ὁ Δημοκρίτος· οὔτε σκεπτικιστὴς εἶναι οὔτε φαινομενολόγος οὔτε ὀρθολογιστὴς* (δὲν εἶχε ἀκόμη διατυπωθῇ —μὲ ἔμφαση γιὰ τὸ γνωσιοθεωρητικὸ μέρος— ὁ τέταρτος χαρακτηρισμός). *ἡ γνωσιοθεωρία του εἶναι εὐφνὴς καὶ παρὰδοξη (subtle and paradoxical), πάντως θεμελιωμένη στὴν ἀτομικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν κόσμος.*

3.

Ὁ ἀσφαλέστερος δρόμος, γιὰ νὰ κατανοήσωμε τὶς ἀντικρουόμενες πληροφορίες καὶ ἀπόψεις καὶ νὰ φθάσωμε σὲ κάποιο συμπέρασμα, εἶναι νὰ ξανακοιτάξωμε τὰ κείμενα.

Ἀπόσπ. 6 : *Γιγνώσκειν τε χορὴ ἄνθρωπον τῷδε τῷ κανόνι, ὅτι ἐτεῆς ἀπὴλλακται.* (Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀναγκαῖο νὰ γνωρίζῃ σύμφωνα μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦτο, ὅτι εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα).

Ποιὸ εἶναι τὸ νόημα τοῦ ἀποσπάσματος; Ὁ ἄνθρωπος μὲ τὶς αἰσθήσεις του δὲν συλλαμβάνει τὴν οὐσία τῶν πραγμάτων, εἴτε γιὰτὶ ἡ φύση θέλει νὰ κρύβεται (πρβλ. τὸ ἡρακλείτειο ἀπόσπ. 123 : *Φύσις κρύπτεσθαι*

9. Bailey 178, ὅπου ὁ συγγραφέας συνοψίζει τὴν προγενέστερη ἔρευνα καὶ μὲ ἰδιαίτερο σεβασμὸ παραπέμπει στὴ μελέτη τοῦ A. Dyroff, *Demokritstudien*, München 1899.

10. P. Natorp, *Forschungen zur Geschichte des Erkenntnisproblems im Altertum*, Hildesheim 1965 (=1884) 164-208. Τὸ θεμέλιο τῆς ἀτομιστικῆς ἀπόψεως (γιὰ τὴ γνώση) πρέπει νὰ χαρακτηριστῇ ὀρθολογιστικὸ (171 καὶ 179-181). V. E. Alfieri, *I due aspetti della teoria del conoscere in Democrito*, «Athenaeum» 30 (1952) 143-60: La metafisica di Democrito è razionalistica (159).

11. Θ. Βορέα, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Φιλοσοφίαν*, Ἀθῆναι 1932, 51. A. Graeser, *Demokrit und die skeptische Formel*, «Hermes» 98 (1970) 300-317. Ἡ μελέτη αὐτὴ εἶναι ἡ πιὸ διαφωτιστικὴ γιὰ τὴ φράση *οὐ μᾶλλον* (ἀπόσπ. 56), ποὺ ἀργότερα ἔγινε σύνθημα σκεπτικιστικὸ καὶ ἔδωσε λαβὴ γι' ἀντίστοιχο χαρακτηρισμὸ τοῦ Δημοκρίτου. Ὁ Κ. Γεωργούλης κρίνοντας ἐργασία τοῦ Timochenco (βλ. ἐπόμενη σημείωση) ἐπιμένει στὸ σκεπτικιστικὸ χαρακτῆρα τῆς Γνωσιοθεωρίας τοῦ Δημοκρίτου· πάντως στὴν κριτικὴ του οὔτε τὶς πηγὲς συστηματικὰ ἐξαντλεῖ οὔτε νεώτερες ἔρευνες μνημονεύει, ποὺ ἔχουν φωτίσει πολλὰς πτυχὰς τοῦ θέματος. Βλ. καὶ De Lacy, *Colotes' first Criticism against Democritus*, στὸ J. Mau - E. C. Schmidt, *Isonomia*, Berlin, Akademie-Verlag 1964, 66-77.

12. U. E. Timochenco, *Matérialisme de Démocrite*, «La Pensée» 62 (1955). Αὐστηρὴ κριτικὴ δημοσίευσε ὁ Κ. Γεωργούλης στὰ «Σύνορα τῶν δύο Κόσμων» (τεῦχος 12). Βλ. τὴν ἀναδημοσίευση στὸ βιβλίο του *Ἀπόψεις ἀπὸ τὴν Φιλοσοφία τῆς ἐποχῆς μας*, Ἀθῆναι 1956, 93-109. G. Grosew, *Der Materialismus des Demokrit*, «Altertum» 4 (1958) 215-20. Παπαδόπουλος 25 ἐπ.

φιλεῖ) εἴτε γιατί τὰ αἰσθητήρια ὄργανα τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἰσχωροῦν στὴν οὐσία τῶν πραγμάτων.

Ὁ Kullmann, ἐξηγώντας τὸ ἀπόσπ. τοῦτο ὡς ἀντίρρηση τοῦ Δημοκρίτου στὸν Πρωταγόρα, σημειώνει : *Οἱ αἰσθήσεις τοῦ ἀνθρώπου, τὰ φαινόμενα, δὲν ἀποτελοῦν πιά γενικὸ κριτήριο γιὰ τὴν ἀλήθεια*¹³. Μήπως τὸ ἀξίωμα ἐκφράζει ἓνα ριζικὸ, θεμελιακὸ, Σκεπτικισμό; Καθόλου¹⁴. Διακηρύσσει ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀλήθεια· μ' αὐτὸ τὸ νόημα συμφωνεῖ καὶ μὲ τὸν τίτλο· ἡ ἀλήθεια εἶναι κρυμμένη βαθιά· χρειάζεται μόχθος γιὰ τὴν ἀνακάλυψή της. Πῶς ὁ Δημόκριτος ἔφτασε σ' αὐτὸ τὸ ἀξίωμα; Νομίζω πὼς ἡ ἀπάντηση βρίσκεται στὰ ἐπόμενα 4 ἀποσπάσματα, ποὺ κατὰ ἓνα μέρος ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ θεωρία γιὰ τὶς αἰσθήσεις.

Ἀπόσπ. 7 : *Δηλοῖ μὲν δὴ καὶ οὗτος ὁ λόγος, ὅτι ἔτεῃ οὐδὲν ἴσμεν περὶ οὐδενός, ἀλλ' ἐπιρυσμὴ ἐκάστοισιν ἡ δόξις*. (Καὶ ὁ ἀκόλουθος λόγος τὸ φανερώνει, ὅτι τίποτα δὲν γνωρίζομε γιὰ τίποτα, ἀλλὰ γιὰ τὸν καθενα ἡ γνώμη τοῦ εἶναι ἓνα ρεῦμα ἀπὸ ἄτομα ἢ ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων).

Πολὺ σωστὰ ἔχει τονιστῇ ὅτι ὁ ὅρος *ἔτεῃ* ἀναφέρεται στὴ μόνη γιὰ τοὺς Ἀτομικοὺς πραγματικότητα (*ἄτομα καὶ κενόν*)· θὰ τὸν ξαναβροῦμε στὸ ἀπόσπ. 125 ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ πιὸ κάτω. Ἡ φράση *δόξις ἐπιρυσμὴ* σχετίζεται μὲ τὴ γενικὴ θεωρία τῶν Ἀτομικῶν γιὰ τὶς αἰσθήσεις¹⁵.

Ἀπόσπ. 8 : *Καίτοι δῆλον ἔσται, ὅτι ἔτεῃ οἷον ἕκαστον γινώσκειν ἐν ἀπόρῳ ἐστί*. (Καὶ ὅμως θὰ γίνῃ φανερό ὅτι ὁ ἄνθρωπος στὴν προσπάθειά του νὰ γνωρίσῃ τί πραγματικὰ εἶναι τὸ καθετὶ βρίσκεται σὲ ἀμηχανία).

Ἐν ἀπόρῳ ἐστὶ σημαίνει δισταγμὸ, ἀμηχανία, προβληματισμὸ, ὃχι ὅμως ὀριστικὸ ἀποκλεισμὸ ἀπὸ τὴ δυνατότητα. Ἡ ἀπορία αὐτὴ προέρχεται καὶ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴ φυσιολογικὴ ἰδιορρυθμία στὴ λειτουργία τῶν αἰσθήσεων, ὅπως διαφαίνεται στὸ προηγούμενο ἀπόσπασμα καὶ στὸ ἀμέσως ἐπόμενο.

Ἀπόσπ. 9 : *Ἡμεῖς δὲ τῷ μὲν ἐόντι οὐδὲν ἀτρεκέες συνίμεν, μεταπίπτον δὲ κατὰ τε σώματος διαθήκην καὶ τῶν ἐπεισιόντων καὶ τῶν ἀντιστηριζόντων*. (Ἐμεῖς στὴν πραγματικότητα δὲν γνωρίζομε τίποτα τὸ ἀληθινὸ ἀλλὰ μόνο ὅ,τι μεταβάλλεται ἀνάλογα μὲ τὴ διάθεση τοῦ σώματος καὶ τῶν ἀτόμων ποὺ μπαίνουν ἢ ποὺ ἀντιστέκονται μέσα σ' αὐτό).

Τὸ ἀπόσπασμα τοῦτο δὲν μπορεῖ νὰ κατανοηθῇ, χωρὶς ἀναφορὰ στὸ

13. W. Kullmann, *Zur Nachwirkung des Homo-Mensura-Satzes des Protagoras bei Demokrit und Epikur*, AGPh 51 (1969) 128-144 (ἡ περικοπὴ στὴ σελ. 132).

14. H. Langerbeck, *Δόξις Ἐπιρυσμὴ*, Berlin 1935 (ἀνατ. 1967) 118.

15. K. v. Fritz, *Democritus' Theory of Vision*: Στὸν τόμο *Science, Medicine, History* (In Honour of Ch. Singer) 1, Oxford 1953. Γιὰ πρώτη ἐνημέρωση βλ. Θ. Βέικος, *Προσωκρατικοὶ Φιλόσοφοι*, Θεσσαλονίκη 1972, 259-60.

πῶς οἱ Ἀτομικοὶ ἀντιλαμβάνονται τὴ λειτουργία τῶν αἰσθήσεων¹⁶. Γένεση καὶ φθορὰ ὀφείλονται στὴ διαρκῆ κίνηση καὶ τοὺς μεταβαλλόμενους σχηματισμοὺς τῶν ἀτόμων· ἔτσι ἐρμηνεύει στὴν περίπτωσι (μαρτ. 9) ὁ Ἀριστοτέλης· γιὰ πάθη τῆς αἰσθήσεως ἀλλοιούμενης κάνει λόγο ὁ Θεόφραστος, καὶ ἐξηγεῖ ὅτι τὸ σχῆμα μεταπίπτει ἐργάζεται τὴν ἡμετέραν ἀλλοίωσιν (μαρτ. 135, 63)· περὶ εἰδώλων ἐξωθεν προσιόντων κάνει λόγο ὁ Ἀέτιος, ποὺ ἐξηγεῖ τὰς αἰσθήσεις . . . ἑτεροιώσεις εἶναι τοῦ σώματος (μαρτ. 30). Τὸ νόημα τοῦ ἀποσπ. εἶναι καθαρὸ καὶ σύμφωνο μὲ τὴν ἀτομικὴ θεωρία. Δὲν ἀρνεῖται τὴ δυνατότητα τῆς γνώσεως, οὔτε ἀρνεῖται ν' ἀναγνωρίσῃ τὴν αἰσθητηριακὴ ἀντίληψη ὡς πηγὴ ἀληθινῆς πληροφορήσεώς μας γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ πραγματικότητα· εἶναι μᾶλλον μιὰ ἐνδειξη τῶν ὁρίων τῆς γνώσεως, ποὺ σὲ τελευταία ἀνάλυσις ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν πηγὴ αὐτὴ (τὶς αἰσθήσεις)¹⁷. Ἐπὶ πλέον εἶναι ἡ πρώτη προσπάθεια γιὰ νὰ ἀντικρύσωμε τὴν ἀλήθεια χωρὶς στατικότητα¹⁸. ὁ Δημόκριτος ἀντικρύζει τὰ πράγματα σὲ κατάστασι διαρκοῦς κινήσεως καὶ ἀλλαγῆς, σὲ ἀντίθεσι μὲ ὅλη τὴν κλασικὴ φιλοσοφία, ποὺ γνήσια γνώσις δὲν ἐννοοῦσε παρὰ μόνο ἂν τὸ ἀντικείμενό της ἦταν ἀκίνητοποιημένο¹⁹. Ὁ Ἡράκλειτος εἶχε ἐπισημάνει τὴ ροὴ τῶν πάντων· ὁ Δημόκριτος ἐπιχείρησε νὰ συλλάβῃ τὴν ἀλήθεια μέσα ἀπὸ τὴ ρευστότητα.

Ἀποσπ. 10 : Ἐτεῖ μὲν νυν ὅτι οἷον ἕκαστον ἔστιν ἢ οὐκ ἔστιν οὐ συνίμεν, πολλαχῇ δεδήλωται. (Ἐχει γίνεσι μὲ πολλοὺς τρόπους φανερόν ὅτι δὲν ξέρομε πῶς πραγματικὰ εἶναι ἢ δὲν εἶναι τὸ καθετί).

Ἡ μελέτη τῶν παραπάνω ἀποσπασμάτων ἀφήνει τὴν ἐντύπωσι ὅτι οἱ αἰσθήσεις δὲν κομίζουν γνώσι ἀληθινὴ καὶ ἀντικειμενικὴ. Ἴσως μάλιστα κάποιος Σκεπτικισμὸς γενικώτερος διαφαίνεται στὸ πρῶτο ἀντίκρυσι. Ἀλλὰ ὅποιαδήποτε ἐκτίμησις, εἶναι βιαστικὴ, ἂν δὲν μελετηθοῦν τὰ ἐπόμενα δύο ἀποσπάσματα, ποὺ μιλοῦν εὐγλωττα γιὰ τὴ δυνατότητα νὰ φτάσωμε σὲ ἀληθινὴ γνώσι τοῦ κόσμου, χρησιμοποιοῦντας ἄλλο γνωστικὸ μέσο. Φαίνεται πῶς μὲ τὸν περιορισμὸ τῶν τύπων ἴδμεν καὶ συνίμεν στὰ αἰσθητηριακὰ δεδομένα καὶ μὲ τὴν ἐρμηνεία τῶν ἀποσπ. 7 καὶ 9 σὲ σχέσι μὲ τὴν ἀτομικὴ ἄποψι γιὰ τὴ λειτουργία τῶν αἰσθήσεων, μποροῦμε νὰ χαρακτηρίσωμε τὰ ἀποσπάσματα ποὺ μελετήσαμε (6, 7, 8, 9

16. Bailey 178. W. Luther, *Wahrheit, Licht und Erkenntnis in der griechischen Philosophie bis Demokrit*, Bonn 1966, 170-171.

17. C. C. W. Taylor, *Pleasure, Knowledge and Sensation*, «Phronesis» 12 (1967) 23.

18. K. v. Fritz, *Philosophie und sprachlicher Ausdruck bei Demokrit, Plato und Aristoteles*, Darmstadt 1966 (=1938) 19.

19. R. G. Collingwood, *The Idea of History*, Oxford 1970³, 20.

καὶ 10) ὡς εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο μιᾶς Γνωσιοθεωρίας, ποὺ σὲ γενικὲς γραμ-
μὲς ὁλοκληρώνεται μ' αὐτὰ ποὺ ἀκολουθοῦν. Μολονότι κατέχομε θραύ-
σματὰ τῆς μοναχᾶ, μποροῦμε νὰ σχηματίσωμε τὴν εἰκόνα τοῦ συνόλου²⁰.

Ἀπόσπ. 11 : *Γνώμης δὲ δύο εἰσὶν ἰδέαι, ἡ μὲν γνησίη, ἡ δὲ σκοτίη· καὶ σκοτίης μὲν τάδε σύμπαντα, ὄψις, ἀκοή, ὁδμή, γεῦσις, ψαῦσις. Ἡ δὲ γνησίη, ἀποκεκριμένη δὲ ταύτης. . . .* "Ὅταν ἡ σκοτίη μηκέτι δύνῃται μήτε ὁρῆν ἐπ' ἑλαττον μήτε ἀκούειν μήτε ὁδμᾶσθαι μήτε γεύεσθαι μήτε ἐν τῇ ψαύσει αἰσθάνεσθαι, ἀλλ' ἐπὶ λεπτότερον <δέη ζητεῖν, τότε ἐπιγίνεται ἡ γνησίη ἅτε ὄργανον ἔχουσα τοῦ νῶσαι λεπτότερον>. (Ὑπάρχουν δύο εἶδη γνώσεως, ἡ γνήσια καὶ ἡ σκοτεινὴ· τῆς σκοτεινῆς τὰ ὄργανα ὅλα κι ὅλα εἶναι ἡ ὄραση, ἡ ἀκοή, ἡ ὁσφρηση, ἡ γεύση καὶ ἡ ἀφή. Ἡ ἄλλη εἶναι ἡ γνήσια καὶ εἶναι ξέχωρη ἀπὸ αὐτῆς. . . . "Ὅταν ἡ σκοτεινὴ δὲν μπορῇ πιά οὔτε νὰ βλέπῃ σὲ μικρότερη κλίμακα οὔτε νὰ ἀκούῃ οὔτε νὰ ὁσφραίνεται οὔτε νὰ γεύεται οὔτε νὰ αἰσθάνεται μὲ τὴν ἀφή, ἀλλὰ πρέπει νὰ κάνῃ λεπτότερη ἀναζήτηση, τότε παρουσιάζεται ἡ γνήσια, ποὺ ἔχει ὄργανο κατάλληλο γιὰ νὰ κατανόησιν πιὸ λεπτά).

Παραθέτομε τὶς ἀπόψεις ποὺ ἔχει προσφέρει ἡ ἔρευνα καὶ προσθέτομε ὅσες διευκρινήσεις κρίνονται ἀναγκαῖες :

1. Τὸ βάρος πέφτει στοὺς ὅρους *γνώμη σκοτίη* καὶ *γνώμη γνησίη*²¹.
2. Ἡ *σκοτίη γνώμη* εἶναι φανερό ὅτι ἀντιστοιχεῖ στὶς ἀπόψεις ποὺ γνωρίσαμε ἤδη (ἀποσπ. 6-10). Αὐτὲς ἐκφράζουν Σκεπτικισμό γιὰ τὴ δυνατότητα τῶν αἰσθήσεων νὰ συλλάβουν τὴν ἀλήθεια (sensory scepticism).
3. Ἡ *γνησίη γνώμη* ὁμῶς δείχνει ὅτι ὁ Δημόκριτος ξεπερνᾷ τὸ Σκεπτικισμό καὶ διακηρύσσει κατηγορηματικὰ ὅτι ἡ γνώση εἶναι δυνατὴ²² μὲ κάποιο ἀνώτερο γνωστικὸ μέσο. Ποιὸ εἶναι αὐτό ; Οἱ πηγές μας δὲν τὸ διευκρινίζουν. Δὲν ἔχομε καμιὰ ἔνδειξη ὅτι ἡ *γνησίη γνώμη* ἀντιστοιχεῖ στὴ νόηση²³, ὅτι ἐκφράζει τὴ διανοητικὴ δραστηριότητα, ἀλλὰ οἱ ὅροι ποὺ εἰσα-

20. Ed. Zeller, *Die Philosophie der Griechen* 1, Hildesheim 1963 (=1920⁶) 1138 : Πρέπει, λοιπόν, νὰ παραδεχτοῦμε πὼς οἱ μεμψιμοιρίες (Klagen) τοῦ Δημοκρίτου γιὰ τὴν ἀδυναμία μας στὴ γνωστικὴ μας προσπάθεια ἔχουν νόημα περιορισμένο· μόνο γιὰ τὶς ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων ἰσχυριζόταν ὅτι προσανατολισμένες στὰ μεταβαλλόμενα φαινόμενα, δὲν ἐξασφαλίζουν ἀληθινὴ γνώση.

21. Ἡ *σκοτίη γνώμη* θυμίζει τὴ *σκοτόεσσα δόξα* τοῦ Ἐμπεδοκλῆ (ἀποσπ. 132, 2). Ἐξ ἄλλου ἡ ἀντιδιαστολὴ *σκοτίη* - *γνησίη* φέρνει στὴ μνήμη ἀνάλογη διάκριση τοῦ Leibniz : obscure knowledge - clear knowledge. Βλ. Leibniz, *Selections*, Edited by Ph. Wiener, New York 1951, 283-4.

22. Οἱ Kirk-Raven (*Presocratic Philosophers*, Cambridge 1957, 424) φτάνουν στὸ συμπέρασμα ὅτι κατὰ τὸ Δημόκριτο καὶ ἡ *γνησίη γνώμη* πλησιάζει τὴν ἀλήθεια, ἀλλὰ δὲν τὴ φτάνει.

23. Weiss 51.

γωγικά χρησιμοποίησε ό Σέξτος και πού επαναλαμβάνονται από τόν Γαληνόν στο απόσπ. 125, ή αντίστοιχη αντιδιαστολή *γνησίη-σκοτίη* στο δημοκρίτειο κείμενο και τó γενικώτερο νόημα του κειμένου ώδήγησαν τους πιο πολλούς στο να ταυτίζουν τή *γνησίη γνώμη* με τή διάνοια ή τή διανοητική δραστηριότητα ή κάτι ανάλογο²⁴.

4. Δεν έχομε καμιά ένδειξη, για να θεωρήσωμε τή μιá αληθινή και τήν άλλη ψεύτικη²⁵, ούτε τή μιá κριτήριο τής άλλης²⁶. πρόκειται μάλλον για δυò βαθμίδες στη γνωστική προσπάθεια του ανθρώπου· ή δεύτερη είναι τελειότερη από τήν πρώτη, βεβαιότερη και ακριβέστερη²⁷. 'Η *γνησίη* όμως γνώμη προϋποθέτει τή *σκοτίη* και τή συμπληρώνει· δεν φαίνεται να μπορῇ ή *γνησίη* να λειτουργήση χωρίς τὰ δεδομένα τής *σκοτίης*. Πρέπει να διευκρινισθῇ ἐδῶ ὅτι ὁ Δημόκριτος, είτε αντιλέγοντας στον πρωταγόρειο 'Υποκειμενισμό, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οί ἀρχαῖες πηγές (μαρτ. 110, 112, 113) και ὑποστηρίζουν²⁸ οί σημερινοί, είτε οἰκοδομώντας ανεξάρτητα δική του, κριτική γνωσιοθεωρία, ξεκινᾷ από τις αἰσθήσεις²⁹ καί, μολονότι ἀρνεῖται τή δυνατότητά τους να προσφέρουν γνώση αληθινή, προχωρεῖ στην ἀναζήτησή της, χρησιμοποιώντας τὸ ὑλικὸ πού κομίζουν οί αἰσθήσεις και ὑποβάλλοντάς το σὲ μιá ὀλοφάνερα διανοητική διεργασία. Δεν διαφαίνεται στο κείμενο (οὔτε στις μαρτυρίες) ὅτι τή *γνησίη γνώμη* τή στηρίζει πουθενά ἄλλοῦ ἐκτός ἀπὸ τὸ ὑλικὸ τῶν αἰσθήσεων³⁰. Αὐτὴ τήν ἐρμηνεία τή διευκολύνει και τὸ ἐπόμενο κείμενο.

Ἀπόσπ. 125 : *Νόμῳ χροῖή, νόμῳ γλυκύ, νόμῳ πικρόν . . . Ἐτεῇ δ' ἄτομα και κενόν . . . Τάλαινα φρήν, παρ' ἡμέων λαβοῦσα τὰς πίστεις ἡμέας καταβάλλεις; Πτῶμά τοι τὸ κατάβλημα.* (Συμβατικά ὑπάρχει χρῶμα, συμβατικά γλυκό, συμβατικά πικρό. . . Στην πραγματικότητα ὑπάρχουν ἄτομα και κενό. . . Ταλαίπωρη διάνοια, ἀφοῦ πῆρες ἀπὸ μᾶς τις πληροφορίες,

24. 'Ο J. Burnet (*Greek Philosophy*, London 1968¹⁴, 161) ἀποφεύγει να ταυτίση τή *γνησίη γνώμη* με τόν ὄρο *thought* και προτιμᾷ τήν ἐκφραση *inner sense* (ἐσωτερική αἴσθηση).

25. N. Papadopoulos, *Die Erkenntnislehre des Demokrit*, Diss. Leipzig 1933, 41 ἐπ. (ή πληροφορία ἀπὸ τόν Langerbeck 114).

26. Langerbeck 115.

27. Langerbeck 118.

28. Burnet 157. Luther 148 και 169-171. Kullmann 128-144.

29. Πρβλ. Fr. Brentano, *Geschichte der griechischen Philosophie*, München 1963, 105 : 'Η σκέψη ἀρχίζει με τὰ δεδομένα τῶν αἰσθήσεων.

30. v. Fritz, *Democritus' Theory of Vision* 83 : We cannot have any knowledge of the real world except through the senses. Στο σημείο τουτο ή ἄποψη του Δημοκρίτου θυμίζει ἀνάλογη διατύπωση του θεμελιωτῆ τής Κριτικῆς Φιλοσοφίας Kant : We have no knowledge antecedent to experience, and with experience our knowledge begins.

ἐμᾶς προσπαθεῖς νὰ νικήσης; Ἡ νίκη σου θὰ εἶναι ἡ πτώση σου)³¹.

Ἐδῶ πρόκειται γιὰ ἀντιδικία ἀνάμεσα στὶς αἰσθήσεις καὶ τὴ διάνοια. Οἱ αἰσθήσεις διεκδικοῦν ἀναγνώριση τοῦ ρόλου τους στὴ γνωστικὴ διαδικασία· μὲ ἔμφαση τονίζουν πὼς τὸ λογικὸ (*φρήν*) δὲν μπορεῖ νὰ καυχιέται γιὰ τὸ γνωστικὸ ἀποτέλεσμα σὰν νὰ εἶναι δικό του μόνο ἔργο· τέτοια ἀλαζονεῖα ὁδηγεῖ τὸ νοῦ στὴν πτώση. Τὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἀποσπ. μοιάζει μὲ τὸ 117, ποὺ εἶδαμε στὴν ἀρχή. Ἄν αὐτὴ ἡ ἄποψη δὲν ἀναφέρεται ἀποκλειστικὰ στὶς αἰσθήσεις (μέρος τῆς γνωστικῆς μας δραστηριότητας), πὼς εἶναι δυνατό ταυτόχρονα νὰ διατυπώνεται (ἀντιθετικὰ μάλιστα, μὲ τὸ δέ) τὸ ἄλλο σκέλος τῆς περιόδου : *ἔτεῃ δ' ἄτομα καὶ κενόν*; Αὐτὴ ἡ τελευταία πρόταση εἶναι ἡ θεμελιακὴ ἄποψη τῶν Ἀτομικῶν· πρόταση ἄχρονη (*tenseless*), γιατί οἱ ὀντότητες ποὺ δηλώνονται μὲ τοὺς ὅρους τῆς νοοῦνται κατ' ἀνάγκην ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὸ χρόνο³². Αὐτὴ ἡ ἀλήθεια (*ἔτεῃ δ' ἄτομα καὶ κενόν*) ἀποτελεῖ τὴ μοναδικὴ ποὺ δέχονταν οἱ Ἀτομικοί· αὐτὴ ἀντιστοιχεῖ στὸ *ἐν βυθῷ ἡ ἀλήθεια*.

Εἶναι ἐνδιαφέρον ν' ἀναρωτηθοῦμε πὼς ὁ Δημόκριτος ἔφτασε στὸ συμπέρασμα αὐτό : *νόμῳ χροιή* κλπ. Οἱ προκείμενες γιὰ ἓνα συλλογισμό μποροῦν ν' ἀναζητηθοῦν στὰ ἀποσπ. 7 καὶ 9. Ἐκεῖ λέγεται ὅτι τὰ δεδομένα τῶν αἰσθήσεων εἶναι ἀποτέλεσμα μεταβαλλόμενων ὄρων : ἀτομικῆς μορφῆς τοῦ ἀντικειμένου καὶ ἀτομικῆς διαθέσεως τοῦ ὑποκειμένου, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα γιὰ νὰ δηλώσωμε ὅ,τι καὶ ὁ Δημόκριτος μὲ τοὺς ὅρους *ἐπιρυσμῖν, διαθήκην, ἐπεισιόντων καὶ ἀντιστηριζόντων*. Ἀπὸ τίς προκείμενες πέρασε σὲ μιὰ γενίκευση : *νόμῳ χροιή*³³. Πρόκειται γιὰ ἐπαγωγικὴ κίνηση τῆς διάνοιας· τέτοιου εἴδους γενικεύσεις ποτὲ δὲν ἐξαντλοῦν τὰ παραδείγματα, κάνουν ἓνα λογικὸ ἄλμα, ἀλλὰ εἶναι δεκτές, ἐφ' ὅσον καθημερινὰ ἐπαληθεύονται, καὶ δὲν συναντοῦν κάποια διάψευση. Ἡ γενίκευση *νόμῳ χροιή* ὄχι μόνο συμφωνεῖ μὲ τὰ σκεπτικιστικὰ ἀποσπάσματα (6, 7, 8, 9 καὶ 10), ἀλλὰ ἀπορρέει λογικὰ ἀπ' αὐτά. Ἡ ἴδια γενίκευση (Σκεπτικι-

31. Ἡ θέση αὐτὴ ὁδηγεῖ καὶ πάλι στὴν καντιανὴ Γνωσιοθεωρία (93) : Thoughts without understanding are empty, intuitions without concepts are blind. (Σκέψεις χωρὶς τὴν ἀντίληψη εἶναι κενές, αἰσθήσεις χωρὶς ἔννοιες εἶναι τυφλές.) Πάντως μόνο τὸ πρῶτο μέρος τῆς καντιανῆς ἀπόψεως βρίσκουμε στὸ Δημόκριτο· συνάγομε τὸ δεύτερο ὡς συμπέρασμα.

32. A. P. D. Mourelatos, *The Route of Parmenides*, New Haven and London, Yale University Press 1970, 109.

33. Διαφορετικὴ γνώμη γιὰ τὴ νομιμότητα τοῦ συμπεράσματος ἀναπτύσσει ὁ R. Chisholm (*Theory of Knowledge*, New York, Englewood Cliffs 1966, 91-92), ἀλλὰ νομίζω δὲν χρησιμοποίησε ὅλα τὰ συναφῆ ἀποσπάσματα, καὶ μάλιστα δὲν τὰ χρησιμοποίησε ἅμεσα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ κείμενό του καὶ ἀπὸ τὴν ὑποσημείωση 1 στὴ σελ. 91.

σμός για τις αισθήσεις) ώδήγησε τους άτομικούς όχι σε καθολικό Σκεπτικισμό ή Ἀγνωστικισμό, αλλά σε μιὰ μεγαλοφυή υπόθεση, τὴν υπόθεση για τὰ ἄτομα καὶ τὸ κενό.

4.

Ἀπομένει ν' ἀντιμετωπίσωμε μιὰ σοβαρὴ ἀντίρρηση, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν πιὸ ἀξιόπιστη πηγὴ. Πρόκειται για τὶς πληροφορίες ποὺ δίνει ὁ Ἀριστοτέλης για τὴ Γνωσιοθεωρία τοῦ Δημοκρίτου :

1. *Τὰ ἀληθὲς ἐν τῷ φαίνεσθαι* (μαρτ. 9).
2. *Τὸ ἀληθὲς εἶναι τὸ φαινόμενον* (μαρτ. 101).
3. *Τὸ φαινόμενον κατὰ τὴν αἴσθησιν ἐξ ἀνάγκης ἀληθὲς εἶναι* (μαρτ. 112).
4. *Ἦτοι οὐδὲν ἀληθὲς εἶναι ἢ ἡμῖν γε ἄδηλον* (μαρτ. 112).

Μιὰ συναφὴς μαρτυρία τοῦ Φιλόπονου (μαρτ. 113) ἀπὸ σχόλιό του στὸ ἀριστοτελικὸ κείμενο ἀποτελεῖ προέκταση τῆς ἴδιας πηγῆς, καὶ δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ χωριστά.

Διαπιστώσεις : 1. Οἱ παραπάνω μαρτυρίες φαίνονται ὡς ἀντίθεση στὰ ἀποσπ. 6-10. 2. Οἱ τρεῖς πρῶτες ἀποτελοῦν ἀντίθεση στὰ ἀποσπ. 11 καὶ 117 ἢ τὰ ἀγνοοῦν (*γνώμη σκοτίη - γνώμη γνησίη, αἰσθήσεις - φρήν*). 3. Ἡ τέταρτη μαρτυρία ἔρχεται σὲ ἀντίθεση καὶ μὲ τὰ ἀποσπάσματα καὶ μὲ τὶς τρεῖς προηγούμενες μαρτυρίες. Οἱ τρεῖς προηγούμενες ἐκφράζουν ἐμπιστοσύνη στὶς αἰσθήσεις, στὰ φαινόμενα, ἢ τελευταία ἐκφράζει ἀπόλυτο Σκεπτικισμό ἢ Ἀγνωστικισμό.

Ἡ πρώτη μαρτυρία δὲν γεννᾷ δυσκολίες· συμβιβάζεται μὲ τὴ γνωσιοθεωρητικὴ ἄποψη ποὺ ὑποστηρίζομε : ἡ ἀλήθεια βρίσκεται μέσα στὰ φαινόμενα· οἱ αἰσθήσεις συλλαμβάνουν φαινόμενα καὶ ἡ νόηση (*φρήν*) βγάζει μέσα ἀπὸ αὐτὰ τὴν ἀλήθεια.

Προσπαθώντας νὰ ἐξηγήσῃ τὴ φρασεολογία τοῦ Ἀριστοτέλη για τὴ δημοκρίτεια γνωσιοθεωρία ἡ Helen Weiss στὴν εἰδική γι' αὐτὸ τὸ σημεῖο μελέτη της, ποὺ σημειώσαμε πιὸ πάνω, κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Σταγίριτης κρίνει τὶς ἀπόψεις τῶν Ἀτομικῶν μὲ τὸ πρίσμα τῆς δικῆς του φιλοσοφίας, μέσα ἀπὸ τὸ ἐννοιολογικὸ οἰκοδόμημα, ποὺ ἐκεῖνος καὶ ὁ δάσκαλός του εἶχαν οἰκοδομήσει· ἐπισημαίνει ὁ Ἀριστοτέλης ὅτι ὁ Δημόκριτος δὲν χρησιμοποιεῖ τὸ νοῦ ὡς δύναμη για τὴν εὑρεση τῆς ἀλήθειας καὶ δὲν μιλᾷ για νοητὰ (τὸ ἐννοιολογικὸ ζεῦγος νοητὰ-αἰσθητὰ καὶ τὸ ἀντίστοιχο ἀλήθεια-ψεῦδος, ἀνταποκρινόμενα στὸ εἶναι καὶ τὸ γίνεσθαι, εἶναι δημιουργήματα τῆς πλατωνικῆς Γνωσιοθεωρίας)· ἄρα ὁ Δημόκριτος ζητοῦσε τὴν ἀλήθεια μέσα στὸ βασίλειο τῶν αἰσθητῶν, ποὺ ἐδῶ περιλαμβάνονται καὶ τὰ ἄτομα· ἔτσι ὁ Ἀριστοτέλης κατέληξε ν' ἀποδώσῃ στὸ Δημό-

κριτο τὸν ταυτισμὸ φαινομένων (αἰσθητῶν) καὶ ἀλήθειας. Γράφοντας ὁ Ἀριστοτέλης τὸ ἀληθὲς εἶναι τὸ φαινόμενον, μᾶς μεταφέρει τὴν πεποίθηση τοῦ Δημοκρίτου ὅτι ὅλη ἡ πραγματικότητα βρίσκεται στὰ αἰσθητά, στὰ φυσικὰ σώματα, ὅτι δὲν ὑπάρχει ὑπεραισθητὴ πραγματικότητα καὶ ὅτι μόνο ξεκινώντας ἀπὸ τὰ δεδομένα τῶν αἰσθήσεων εἶναι δυνατό νὰ φτάσουμε στὴν ἀλήθεια³⁴. Ἔτσι ἡ δεύτερη καὶ ἡ τρίτη ἀπὸ τὶς μαρτυρίες τοῦ Ἀριστοτέλη συμφωνοῦν μὲ τὴν πρώτη, ποὺ καὶ ὁ Δημόκριτος θὰ τὴν ὑπέγραφε γι' αὐθεντικὴ διατύπωση τῶν ἀπόψεών του.

Ὡς τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Langerbeck ἔγραψε τὸ βιβλίο του (*Δόξαι Ἐπισμύνη* 1935), ἡ πιὸ μεγάλη δυσκολία γιὰ τοὺς μελετητὲς ἦταν τὸ δῖλημμα, ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης μὲ τὴν τέταρτη μαρτυρία του προσγράφει στὸ Δημόκριτο : *Ἡτοι οὐδὲν ἀληθὲς εἶναι ἢ ἡμῖν γε ἄδηλον*. Ἄν τὸ δῖλημμα τοῦτο ἐκφράζῃ τὸ γνωσιοθεωρητικὸ πιστεύω τοῦ Δημοκρίτου (γιὰ τὴ δυνατότητα τῆς γνώσεως, ποὺ εἶναι ἡ ἀφετηρία κάθε γνωσιοθεωρητικῆς ἐρευνας), κατάφαση εἴτε τοῦ πρώτου εἴτε τοῦ δεύτερου σκέλους του εἶναι Σκεπτικισμός. Γράφοντας ὅμως μιὰ πολὺ διαφωτιστικὴ καὶ γόνιμη κριτικὴ γιὰ τὴν ἐργασία τοῦ Langerbeck ὁ Ε. Kapp³⁵ ἐπισήμανε ὅτι τὸ δῖλημμα διατυπώθηκε ἀπὸ τὸ Δημόκριτο ὡς κριτικὴ τοῦ πρωταγόρειου Ὑποκειμενισμοῦ ποὺ συνεπάγεται ὅτι κάθε γνώμη εἶναι ἀληθινή. Ἡ ἄποψη τοῦ Kapp ἐνισχύεται ὅχι μόνο ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ ἀριστοτελικοῦ χωρίου στὸ σύνολό του ἀλλὰ καὶ ἀπὸ μιὰ συναφῆ μαρτυρία τοῦ Σέξτου τοῦ Ἐμπειρικοῦ (μαρτ. 114). Ἐδῶ δηλώνεται ρητὰ ὅτι ὁ Δημόκριτος ἀπευθύνει στὸν πρωταγόρειο λόγο τὰ ἀκόλουθα : Ἄν κάθε γνώμη εἶναι ἀληθινή, τότε καὶ ὁ ἰσχυρισμὸς πὼς κάθε γνώμη δὲν εἶναι ἀληθινή θὰ εἶναι κι αὐτὸς ἀληθινός, ἀφοῦ κι ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτὸς εἶναι μιὰ γνώμη· ἄρα ἡ ἄποψη ὅτι κάθε γνώμη εἶναι ἀληθινή γίνεται ψεύτικη. Τώρα εἶναι σαφέστερο τὸ ἀριστοτελικὸ κείμενο. Ὁ Δημόκριτος ἀπευθύνει στὸν Πρωτάγορα τὸ δῖλημμα : Ἡ τίποτα δὲν εἶναι ἀληθινὸ ἢ γιὰ μᾶς εἶναι ἄδηλο (τὸ πρῶτο μέλος ὁδηγεῖ στὸν ἀπόλυτο Σκεπτικισμό, τὸ δεύτερο στὸν Ἀγνωστικισμό). Μὲ τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ καὶ ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὶς μαρτυρίες αἶρεται καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς μετατίθεται : δὲν ἀναφέρεται στὸ γνωσιοθεωρητικὸ πιστεύω τοῦ Δημοκρίτου ἀλλὰ τοῦ συμπολίτη του Πρωταγόρα.

5.

Τώρα μποροῦμε νὰ ξαναγυρίσουμε στὸ ἀπόσπ. 117 καὶ νὰ ἐξετάσουμε ἂν εἶναι δυνατὴ ἡ ἄρση τῆς ἀντιφάσεως ποὺ εἶχε ἐπισημανθῇ καὶ ὁ συσχε-

34. Guthrie 463.

35. «Gnomon» 12 (1936) 65-77 καὶ 158-169, εἰδικότερα βλ. σελ. 165.

τισμός των αποσπασμάτων, ώστε να έχουμε μια συνολική εικόνα της θεωρίας του Δημοκρίτου για τη γνώση.

Ἐτεῖν οὐδὲν ἴδμεν· ἐν βυθῷ γὰρ ἡ ἀλήθεια.

Θυμίζουμε την αντίφαση : ὅποιος δέχεται την πρώτη πρόταση, δεν μπορεί (λογικά) να βεβαιώνει ταυτόχρονα τη δεύτερη και αντίστροφα. Πρόκειται για τη γνωστή αυτοδιάψευση κάθε απόλυτου δογματισμοῦ.

Ἄν δεχτούμε τη δεύτερη πρόταση, θα πρέπει ν' αναζητήσουμε συνεπῆ ἐρμηνεία της πρώτης, ώστε να παραμεριστῇ ἡ φαινομενικὴ ἀντίφαση. Θα ἦταν ἀπαράδεκτο ν' ἀποδώσουμε μιὰ τέτοια ἀντιφατικὴ διακήρυξη στὸ Δημόκριτο, ποὺ πρῶτος ἀσχολήθηκε μὲ τὴ Λογική. Νὰ δεχτούμε ὅτι ὁ ἴδιος χρησιμοποίησε ἓνα τόσο ἀσθενὲς κι εὐπρόσβλητο σύνθημα; Οὔτε μπορεῖ νὰ γίνη δεκτὸς ὁ συλλογισμὸς του ὡς προπαιδευτικὴ ἀπορία³⁶, ἐκτὸς ἂν παραμεριστῇ ἡ ἐσωτερικὴ ἀντίφαση.

Εἶχε ἐπισημανθῇ στὴν πρώτη σελίδα ἡ ἀτέλεια τοῦ συλλογισμοῦ. Ὑστερα ἀπ' ὅσα εἶπαμε, φαίνεται ὅτι ἡ πρόταση ποὺ λείπει —αὐτονόητη γιὰ τὸ Δημόκριτο— εἶναι: *ἴσμεν (νόμῳ, διὰ τῶν αἰσθήσεων) φαινόμενα*. Δηλ. ὁ συλλογισμὸς εἶναι :

Ἐν βυθῷ ἡ ἀλήθεια.

Ἰδμεν φαινόμενα (νόμῳ).

ἄρα Οὐδὲν ἐτεῖν ἴδμεν (οὐκ ἴδμεν τὴν ἐν βυθῷ ἀλήθειαν).

Μὲ ἄλλα λόγια :

1. Ἡ ἀληθινὴ πραγματικότητα (ἄτομα καὶ κενὸ) εἶναι κρυμμένη βαθιά.

2. Οἱ αἰσθήσεις συλλαμβάνουν τὴν ἐπιφάνεια μόνο, ποιότητες τῶν αἰσθήσεων, φευγαλέο ρεῦμα συγκρουομένων ἀτόμων.

3. Μὲ τίς αἰσθήσεις λοιπὸν δὲν γνωρίζουμε τίποτα ἀπὸ τὴν πραγματικότητα.

Μ' αὐτὸ τὸ νόημα μπορεῖ νὰ ἦταν καὶ προπαιδευτικὴ διακήρυξη — ἀπάντηση στὸν Ὑποκειμενισμό τῶν αἰσθήσεων — συμφωνεῖ μὲ ὅσα γνωρίζουμε γιὰ τὴν κριτικὴ τοῦ Δημοκρίτου κατὰ τοῦ Πρωταγόρα.

Ἡ πρώτη πρόταση τοῦ συλλογισμοῦ ἀποτελεῖ βασικὸ ἀξίωμα, θεμελιακὴ θέση, διακήρυξη μιᾶς πίστεως, καὶ συμφωνεῖ μὲ τὴν ἀτομικὴ διδασκαλία (*ἐτεῖν ἄτομα καὶ κενόν*). Ἡ δεύτερη καὶ τὸ συμπέρασμα συμφωνοῦν μὲ τὸ Σκεπτικισμὸ τοῦ Δημοκρίτου, ὡς πρὸς τίς αἰσθήσεις, ὅπως

36. Luria 144. Guthrie 451, σημ. 1.

τὸν διαπιστώσαμε μελετώντας τ' ἀποσπάσματα 6-10. Μένει ἀνοιχτὸς ὁ δρόμος γιὰ μιὰ Γνωσιοθεωρία, ποὺ ἀντικείμενό της ἔχει τὴ γνησίη γνώμη. Ὁ συλλογισμὸς, ὅπως τὸν διατυπώσαμε, λογικὰ μπορεῖ νὰ εἶναι προῖόν τῆς γνωστικῆς δραστηριότητος τῆς διάνοιας (φρενός), τῆς γνησίης γνώμης. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐπισήμανση ὅχι σχέσεως ἀλλὰ διαφορᾶς : οἱ αἰσθήσεις δίνουν πληροφορίες γιὰ τὴν πραγματικότητα, ἀλλὰ δὲν ἐγγίζουν τὴν ἀληθινὴ ὑφή της. Ἔτσι γίνεται πιὸ κατανοητὸ καὶ τὸ ἀπόσπ. 6 : ὅτι ἐτεῆς ἀπήλλακται ὁ ἄνθρωπος (μόνο μὲ τὶς αἰσθήσεις, ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀλήθεια δὲν ἔχει).

6.

Ἄν ἐπιχειρούσαμε νὰ προσδιορίσωμε μὲ σύγχρονους ὅρους τὴ θέση τοῦ Δημοκρίτου σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἀλήθειας, θὰ λέγαμε ὅτι μόνο μὲ τὴ θεωρία τῆς ἀνταποκρίσεως θὰ μπορούσε νὰ συνταχθῇ (correspondence theory of truth) : ὅ,τι γνωρίζομε καὶ θεωροῦμε ὡς ἀληθινό, ἀνταποκρίνεται σὲ κάτι ἀντικειμενικὰ ὑπαρκτό (γιὰ τὸ Δημόκριτο ἄτομα καὶ κενό), ἀνεξάρτητο ἀπὸ μᾶς καὶ τὴ δραστηριότητά μας.

Ποιὸς γενικὸς χαρακτηρισμὸς ἀρμόζει στὴ γνωσιοθεωρία τοῦ Δημοκρίτου; Πρῶτα διαπιστώσαμε ὅτι εἶναι σύμφωνη μὲ τὴν ἀτομικὴ θεωρία. Ἡ μεγαλοφυΐα ἐκείνη μεταφυσικὴ σύλληψη γιὰ τὰ ἄτομα καὶ τὸ κενὸ ἐξηγοῦσε τὴ ροὴ τῶν φαινομένων καὶ τὴ σταθερότητα τοῦ ὑποστρώματος καὶ ἔδινε τὴ βάση γιὰ συνδιαλλαγή καὶ ταυτόχρονη ἀποδοχὴ δυὸ φαινομενικὰ ἀντιφατικῶν ἐννοιῶν, τοῦ εἶναι καὶ τοῦ γίγνεσθαι (βλ. μαρτ. 7). Τὸ ἄτομο ἔχει ὅλες τὶς ιδιότητες τοῦ παρμενιδικοῦ ὄντος (μοναδικό, αἰώνιο κλπ. ἀλλὰ ὅχι ἀκίνητο), ἐνῶ ταυτόχρονα ἀφήνει τὴ δυνατότητα γιὰ ἄπειρη ποικιλία φαινομένων μὲ τοὺς ἄπειρους συνδυασμούς του, ἀνάλογα μὲ τὸ σχῆμα, τὴ θέση, τὴν τάξη (ρυσμόν, τρόπον, διαθιγὴν, μαρτ. 6). Συμπλήρωμα τῆς ἀτομικῆς θεωρίας εἶναι ἡ ἀτομικὴ γνωσιοθεωρία. Ἐπιχειρεῖ μέσ' ἀπὸ τὰ φαινόμενα, παρὰ τὴν ἀστάθεια καὶ τὴν ἀναξιοπιστία τους, νὰ φτάσῃ στὴν ἀλήθεια³⁷, ὑποβάλλοντας τὰ φαινόμενα σὲ κριτικὴ διεργασία μὲ τὴ δύναμη τῆς νοήσεως. Οἱ αἰσθήσεις χωρὶς τὴ νόηση προσφέρουν μόνο σκοτίην γνώση καὶ ἡ νόηση (φρὴν) χωρὶς τὴν ἀδιάκοπη συμπαράσταση τῶν αἰσθήσεων κινδυνεύει νὰ γκρεμιστῇ. Δὲν ὑποβάλλει μόνο τὶς αἰσθήσεις σὲ κριτικὴ, ἀλλὰ καὶ τὴ νόηση, ὅπως διαφαίνεται στὸ ἀπόσπ. 155. Φαίνεται σὰν πρόβλημα συνέχειας (continuity) μὲ ἐλεατικὴ ἴσως ἐπίδρα-

37. v. Fritz, *Democritus' Theory of Vision* 85: Εἶναι θεμελιακὴ πίστις τοῦ Δημοκρίτου πὺς ὑπάρχει ἀπόλυτη ἀλήθεια, προσιτὴ σὲ μᾶς ὡς ἓνα βαθμό, ἀλλὰ κρυμμένη (ἄδηλον).

ση, σὰν μιὰ πρώτη παρατήρηση τοῦ εἴδους ἐκείνου, πὺν αἰῶνες ἀργότερα ὠδήγησε στὴ σύλληψη τοῦ ἀπειροστικοῦ λογισμοῦ, μὰ πάνω ἀπ' ὅλα εἶναι κριτικὴ τῆς διάνοιας, ἐπισήμανση μιᾶς λογικῆς ἀντινομίας³⁸. Ἄν θέλαμε νὰ χαρακτηρίσωμε τὴ δημοκρίτεια γνωσιοθεωρία μὲ κάποιο νεώτερο ὄρο, φαίνεται πὺς ὁ μόνος πὺν ἀρμόζει εἶναι κριτικὴ γνωσιοθεωρία.

Ἐχοντας θεμελιώσει ἔτσι μιὰ κριτικὴ ἀλλὰ καὶ αἰσιόδοξη θεωρία τῆς γνώσεως, ὁ Δημόκριτος προχώρησε στὴ διατύπωση μιᾶς ἠθικῆς. Πρὺς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ μεταβατικὸ εἶναι τὸ ἀπόσπ. 69 : Ἄνθρώποις πᾶσι τῶντὸν ἀγαθὸν καὶ ἀληθές· ἡδὺ δὲ ἄλλῳ ἄλλο. Ἐδῶ ἡ γνώση τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ εἶναι κάτι δεδομένο, κλείνει κατηγορηματικὰ ἡ ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας, γιὰ ν' ἀρχίσῃ ἡ διερεύνηση τοῦ ἥθους. Ἡ ἀλήθεια εἶναι αἶτημα, τὸ νέο πρόβλημα εἶναι θεμελίωση τοῦ ἥθους καὶ ἀντιμετωπίζεται μὲ τὴν ἴδια κριτικὴ διάθεση καὶ περισσότερη αἰσιοδοξία γιὰ τὴν ἀνθρώπινη εὐδαιμονία³⁹. Ἡ πρόταση πὺν χρησιμοποίησαμε γιὰ τίτλο σ' αὐτὸ τὸ ἄρθρο ἔχει καθαρὰ γνωσιοθεωρητικὸ περιεχόμενο. Θὰ μπορούσε ὅμως ἀποφθεγματικὰ νὰ χαρακτηρίσῃ καὶ τὶς περιπέτειες τῆς ἀλήθειας στὸν τομέα τῆς ἠθικῆς. Ἐδῶ δὲν εἶναι ἡ φύση πὺν τὴν κρύβει οὔτε οἱ αἰσθήσεις, ἀλλὰ ἡ βούληση τῶν ἀνθρώπων.

TRUTH IS IN THE DEPTH

DEMOCRITUS, FR. 117

S u m m a r y.

Democritus' fr. 117 says: *We know nothing in reality; for truth is in the depth*. Obviously it is an enthymeme (according to later terminology) or an incomplete syllogism. Two questions arise: 1. What is the missing proposition, so that the transition from *Truth is in the depth* to the conclusion *We know nothing in reality* is justified? 2. Are the two parts of this fragment compatible? Strictly speaking they seem to be contradictory.

38. Ὁ H. Munding (*Die Glaubwürdigkeit von Verstand und Sinnen bei Demokrit*, Diss. Frankfurt 1952, 51 καὶ 55) εἰκάζει ὅτι ἀπὸ παρατηρήσεις τέτοιου εἴδους ὁ Δημόκριτος ἔφτασε στὴ σύλληψη τῆς ιδέας τῆς γνησίης γνώμης. (Ἡ πληροφορία ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Luther 150, σημ. 181).

39. Φαίνεται πὺς ἀπὸ τὴν αἰσιόδοξη τούτῃ στάση τοῦ Δημοκρίτου πηγάζει ἡ παράδοση γιὰ τὸ γελαστὸ φιλόσοφο. Βλ. S. Luria, *Heraklit und Demokrit*, «Altertum» 9 (1963).

In my article I tried to fill in the missing premiss and find a link between the two extant propositions by giving: 1. Some clarification of Democritean terminology, 2. A corresponding translation of other fragments referring to the Democritean epistemology, 3. A comparison of their meaning.

Fragments related to the discussion are 6-10 and 11, 125. Between these two groups there is an apparent incompatibility; from the former an impression of scepticism is unavoidable; in the latter a cooperation of senses and mind is discussed and a possibility (for Man) to true knowledge is seen clearly.

I put forward the argument: 1. Fragments 6-10 express only sensory scepticism. 2. Fragments 11 and 125 say: truth is accessible to Man by cooperation of senses and mind; the cooperation of both sides is necessary in our knowing activity. 3. The two groups are compatible; a sensory scepticism does not preclude a general epistemological optimism; on the contrary it opens up a critical way of thinking about the limits of human capacity. 4. Fr. 117 is better understandable as a link between the two groups.

Now we can proceed to fill in the empty space in the reference we failed to understand in the beginning: 1. Truth is in the depth (the fundamental belief of Democritus in accordance to the atomic theory). 2. By our sensory equipment we apprehend only appearances (phenomena, the surface of reality, secondary qualities). Therefore 3. We apprehend no truth (primary qualities, reality, atoms).

Two final remarks are: 1. Democritus' epistemology is a supplement to the atomic theory and derives from it. 2. If I had to classify it in modern terms, I would say that the most fitting term for it is «critical philosophy».

Edinburgh

F. Voros